

УДК 821.161.2-1.09“190/191”:7.041 І.Франко

РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ ІВАНА ФРАНКА В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ АДРЕСОВАНОЇ ЛІРИКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Віталій НАЗАРЕЦЬ

*Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука,
вул. академіка Степана Дем'янчука, 4, Рівне, Україна, 33027*

Досліджено теоретичні аспекти української адресованої лірики, виокремлено її жанрово-тематичні різновиди, типи внутрішньотекстового адресата. Проаналізовано специфіку вияву образу І. Франка в текстах української адресованої лірики ХХ століття.

Ключові слова: адресована лірика, послання, присвята, віршований лист, внутрішньотекстовий адресат.

Актуальною проблемою сучасного літературознавства є проблема типології ліричних жанрів, зосереджена як у площині тих генетичних принципів, що визначають специфіку побудови жанрової системи того чи іншого, окремо взятого поета, так і у площині теоретичних узагальнень, які стосуються якісно відмінних генетичних типів лірики, так званих метажанрових утворень. Метажанр можна визначити як таке синтетичне художнє утворення, яке вбирає до себе декілька окремих жанрів, споріднених за певними структурно-семантичними ознаками. До подібних метажанрових утворень ми і відносимо адресовану лірику як специфічний художній комплекс, що вбирає до себе три жанри – послання, присвяту та віршований лист. Теоретичні та історичні аспекти функціонування адресованих жанрів в українському літературознавстві майже не досліджені. Маємо лише окремі зауваження, які стосуються переважно не теоретичних, а історико-літературних аспектів функціонування цього художнього явища (праці М. Бондаря, Н. Чамати, М. Ткачука, М. Сулими, Ю. Клим'юка; відповідні статті «Літературознавчого словника-довідника» за ред. Р. Гром'яка та Ю. Коваліва, «Лексикону загального та порівняльного літературознавства», «Літературознавчої енциклопедії» за редакцією Ю. Коваліва). Мета статті полягає у встановленні теоретичних принципів, що визначають метажанровий феномен адресованої лірики, та їх практичного застосування, зокрема стосовно рецепції образу Івана Франка у текстах української адресованої лірики ХХ століття.

Адресовану лірику можна визначити як таке метажанрове утворення, яке вбирає в себе поетичні жанри з підкресленою адресною настановою, інакше кажучи – жанри, в яких предметом зображення є комунікація із внутрішньотекстовим адресатом.

Будь-який художній текст є принципово адресованим. Відтак, адресну настанову можна розуміти як загальну семантичну властивість художнього тексту виявляти

комунікативну інтенцію автора, спрямовану на встановлення діалогічного зв'язку між ним і адресатом, тобто потенційним читачем твору. Такого потенційного читача ще називають зовнішньотекстовим адресатом, оскільки в самому творі він не присутній, тобто не виявлений ані предметно, у формі певного уявлюваного автором образу, ані комунікативно – у вигляді авторських звернень, безпосередньо йому адресованих. З іншого боку, образ адресата, до якого звертається автор, може бути безпосередньо уведений до твору, а сам твір набувати вигляду своєрідного спілкування між автором та його адресатом. Адресна настанова, що визначає такий тип твору, відповідно, є подвійною: з одного боку, вона також спрямована на потенційного зовнішнього читача, але опосередковано, оскільки безпосередньо текст твору адресований не зовнішньому, а внутрішньотекстовому адресату, якого автор репрезентує як свого уявного співрозмовника. Наявність у творі подібного внутрішньотекстового адресата, до якого звертається автор, встановлення більш або менш прямого діалогічного контакту між ними власне і перетворює текст на подвійно, а відтак підкреслено і персонально адресований.

Адресат постає надзвичайно важливим семантичним компонентом комунікативної організації адресованого ліричного тексту, оскільки саме він, його морально-психологічні особливості, його суспільний, професійний статус, характер стосунків із автором зрештою й зумовлюють той або інший зміст та тип спрямованості адресації.

Предметом аналізу цієї статті є 26 текстів української адресованої лірики ХХ століття. Усі ці твори об'єднує образ їхнього внутрішньотекстового адресата, тобто особа видатного українського письменника І. Франка, проте специфіка та форми адресної настанови, комунікативної інтенції, з якою автори цих творів звертаються до особи свого внутрішньотекстового адресата, суттєво різняться.

Типологія форм художнього вияву внутрішньотекстового адресата поетичних текстів у сучасному літературознавстві ще не розроблена достатньо чітко. У дослідженнях, присвячених адресованій ліриці, найчастіше використовують два типи класифікацій внутрішньотекстового адресата: 1) за ознакою суб'єктності форми його вияву та 2) за ознакою його формально-предметної вираженості.

За ознакою суб'єктності форми вияву можна виділити два типи внутрішньотекстових адресатів. Перший тип – це персоналізований, тобто конкретно-індивідуальний адресат, зокрема член родини, знайомий, коханий або кохана, громадський, політичний або церковний діяч, митець тощо. Другий тип – це індивідуально неконкретизований адресат, представлений певною масовою аудиторією (людством, нацією або народністю, недиференційованою спільнотою людей, людьми певної вікової категорії, родинного кола, кола знайомих та близьких тощо). Окрім того, і перший, і другий тип внутрішньотекстового адресата може бути представлений так званим умовним, тобто таким адресатом, який співвідноситься не з людською постаттю (в її персоналізованій чи узагальненій подобі), а з певними образами людської уяви, яким надається більш або менш персоніфікована форма (країна/країни, місто/міста, мова, вік, емоційно-психологічні переживання та морально-етичні переконання людини, музичні інструменти, літературні образи та поняття, надприродні істоти, природні об'єкти та

явища тощо). За ознакою суб'єктності форми вияву образ І. Франка в усіх відібраних для аналізу текстах адресованої лірики віднесено до персоналізованого, конкретно-історичного типу внутрішньотекстового адресата.

Формально-предметна вираженість образу адресата знаходить свій вияв як на рівні структурної та змістово-концептуальної організації твору, так і на рівні образно-предметної деталізації змісту адресованого.

На рівні структурної організації твору можна говорити про два відмінні типи вияву образу внутрішньотекстового адресата: 1) адресат формально виражений, але не конкретизований, 2) адресат формально виражений і конкретизований.

Перший тип, коли адресат формально виражений, але не конкретизований, стосується переважно такої структурної організації твору, яка має ознаки адресації, звернення автора до уявного співрозмовника, але при цьому образ самого адресата виявляє себе позатекстово, зокрема у заголовку твору, якому надано апелятивно-вокативної форми, присвяті, яка означає або й конкретизує зміст комунікативної інтенції автора, епіграфі, а інколи й у передмові або післямові, які зрідка автори додають до своїх творів. Позатекстова модель вияву образу внутрішнього адресата характерна для такого жанрово-тематичного різновиду адресованої лірики, як присвята, зокрема умовна та асоціативна. В умовній присвяті діалогічність адресної настанови виявлена достатньо чітко, але виглядає семантично ослабленою, оскільки адресатом таких ліричних присвят виступає не реальна, фактично-біографічна, персоналізована або узагальнена особа, а фіктивний персонаж. Семантична ослабленість діалогічної настанови у таких ліричних творах обумовлена насамперед тим, що сам факт звернення автора до умовного, фіктивного персонажа означає принципову неможливість зворотнього комунікативного зв'язку, цим фактично переводить потенційну діалогічність адресної настанови у площину автокомунікації. До умовних присвят, що містять рецепцію образу І. Франка можна віднести твори С. Будного «Пам'ятник» і Д. Павличка «Іван Франко». В обох текстах маємо звернення до умовного адресата – рідної землі (С. Будний) та України (Д. Павличко). В обох творах постать І. Франка зазначена позатекстово – у внутрішній присвяті (С. Будний) та у заголовку (Д. Павличко). Виражений формально, безпосередньо в тексті образ І. Франка майже не конкретизується: у творі С. Будного суб'єкт поетичного мовлення звертається до матері-землі з проханням знайти місце для пам'ятника її сину (тобто І. Франку), земля ж запевняє його, що найкращим пам'ятником сину стане «життя, омріяне віками» [1, с. 82].

Подібна алегорична картина, зокрема зустріч ліричного героя із чарівним титаном (І. Франком), змальована й у творі Д. Павличка. Діалог між ним та ліричним героєм, зрештою трансформується у площину автокомунікації, авторських роздумів стосовно природи поетичної творчості:

Ніхто про це не знатиме ніколи,
Бо дерево нікому не розкаже,
З чого воно плекалось в глибині, –
Отак і вірш. Ніхто не запитає,
Чи він із гри прозорого натхнення,
Чи з темноти твоєї крові зріс! [2, с. 309].

Діалогічність адресної настанови в асоціативній присвяті ще більше ослаблена завдяки тому, що зовні асоціативна присвята може й не набувати чітких ознак адресованого тексту. Однак, діалогічність у ній усе ж таки зберігається й зазвичай знаходить свій вияв у зовнішніх, рамкових елементах структурно-семантичної організації ліричного твору (заголовку, присвяті, епіграфі). При цьому адресно декларований компонент заголовкового комплексу і зміст самого ліричного твору взаємодіють за принципом психологічного паралелізму: особа адресата асоціюється у свідомості автора з певними природними або життєвими картинами, морально-етичною позицією чи певними світоглядними настановами, точніше, саме останні й слугують психологічним поштовхом для виникнення в авторській уяві асоціації із його потенційним адресатом. До зразків асоціативної присвати, які містять рецепцію образу І. Франка, належать твори Лесі Українки «Сльози-перли», С. Черкасенка «Чайка», Т. Осьмачки «Пам'яті Франка», Л. Первомайського «Прозріння», Л. Дмитерка «Пролог». В усіх п'яти творах постать адресата, І. Франка, зазначена лише формально, у позатекстових елементах – заголовку (С. Черкасенко, Т. Осьмачка), внутрішній присвяті (Леся Українка, Л. Первомайський, Л. Дмитерко), епіграфі (Т. Осьмачка). Безпосередній зміст зазначених творів розгортає різні життєві картини, які асоціативно пов'язуються в поетичній свідомості автора з образом І. Франка, тим або іншим – морально-етичним, суспільно-політичним чи літературним ракурсом вияву його особистості. Звернення до України в «Сльозах-перлах» Лесі Українки співзвучне з національно-патріотичними ідеями І. Франка, у С. Черкасенка постать поета-співця асоціюється з образом співучої чайки:

О чайко! Ти – пісня співця голосна,
Що лине над морем широким життя!..
В ганебнім спокою нудьгує вона
І криком вітає боїв пречуття.
Із хвиль уродилась, на скелях зросла,
Зміцніла у гromі страшних блискавиць
І вільна, як вітер, як льоти орла,
Не знає кайданів, не знає в'язниць [3, с. 70].

Алегоричні картини людського життя, змальовані у творах Т. Осьмачки, Л. Первомайського, Л. Дмитерка, асоціативно співвідносяться зі світоглядними настановами великого Каменяра, його морально-етичною позицією.

Другий тип, коли адресат формально виражений і конкретизований, співвідноситься із такою структурною організацією твору, яка передбачає як позатекстовий (заголовковий комплекс), так і внутрішньотекстовий вияв особи адресата, а також більш чітко і безпосередньо виражену авторську комунікативну інтенцію. Внутрішньотекстова модель вияву образу внутрішнього адресата притаманна таким жанрово-тематичним різновидам адресованої лірики як ситуативна присвята, послання, віршований лист.

Адресність ситуативної присвати визначає ситуація, привід, що обумовили бажання адресанта відгукнутися на них певним ліричним волевиявленням. Приводом для створення ситуативної присвати може виступати як суто приватна, побутова ситуація, яка характеризує обставини повсякденного – ділового, дружнього, родинного, інтимного

спілкування автора та його адресатів (реальна або уявно модельована), так і подія, що викликала певний суспільно-значущий резонанс. Такою подією для ліричного героя твору А. Малишка «Франкові» стає звільнення від німецько-фашистських загарбників Карпат, а у вірші М. Шеремета «На могилі Івана Франка» – звільнення Львова. У вірші «До Івана Франка» Г. Черінь у зв'язку із загрозою русифікації Києва звернулася до морального авторитету І. Франка:

Поете наш! Твої благають діти,
В нестерпних протиріччях живучи:
Не віршувати, а правдиво жити,
Людьми, а не людцями будь навчи!

Навчи нас, як рубати правду в вічі,
Й від інших правду брати без образ;
Не тільки власні виставляти кличі,
До інших прислухатися щораз.

Навчи нас ясно бачити навколо
І чути плач в меду вишневих слів;
Не обминать, що боляче вколело.
Не йти туди, де ворог сітку сплів [4, с. 98].

Роздумами на тему «поет і народ», що є наскрізною для творчості І. Франка, навіяний вірш Д. Кременя «Повернення Івана Франка». Творчим поштовхом для створення ситуативної присвяти може бути той чи інший поетичний вислів або образ поета. Зокрема, звернення до «брата-русина» у вірші С. Бельського «Пам'яті Івана Франка» навіяне образом Каменяря, який невтомно і мужньо б'є скелю. Той же образ у творі С. Черкасенка «Франкові» (з підзаголовком – «На еміграції») реінтерпретується в душі відчаю і зневіри:

І досі в скелю б'єм...
А чи розтрощим міць її гранітну,
Чи виллємось коли у масу понолітну,
Герої знуджених поем,
Кваліфіковаані раби,
Щоб в захваті святої боротьби,
Захоплені її предивним чаром,
Підняти молот враз останній –
В час неранній
І – скелю повалить одним ударом?..

Тук-цюк... тук-цюк...
Клюєм, як автомати, –
Ні захвату, ні творчих мук... [3, с. 290].

Поштовхом для створення вірша М. Рильського «Івану Франкові» став вислів із творчості поета «...До мет, що мчать по небосклоні», який вводиться у твір як епіграф.

Образи «Зів'ялого листя» навіюють Л. Забашті картину символічного суперництва демона і поета, в якому, завдячуючи пробудженому ним коханню, перемагає поет:

І понеслось, і закружляло
В його осінньому саду
Червлене листячко зів'яле,
Серця розбиті напувало,
Любов будило молоду [5, с. 217].

Послання в адресованих текстах української лірики, присвячених І. Франкові, постає в двох жанрових модифікаціях: громадянському посланні з одичною настановою та дружньому посланні на елегійній основі.

Громадянське, або ще високе (через офіційність стосунків, які встановлюються при такому контакті) послання генетично співвідноситься із своїм найближчим у часі генологічним попередником – високою класицистичною епістолою, з якою його споріднює пафос емоційної урочистості, повчально-моралізаторський дух, тематика, обумовлена більш або менш злободенними потребами громадсько-політичного історичного розвитку суспільства. Громадянське послання з настановою, притаманною одам, характеризує тип громадянського послання, яке відзначається підкреслено урочистою, піднесеною емоційною атмосферою і спрямоване на пафосне звеличення та уславлення свого внутрішньотекстового адресата. До цієї жанрової модифікації відносяться твори Х. Алчевської «Івану Франкові», М. Рильського «На могилу Франка», В. Сосюри «Іванові Франкові», М. Терещенка «Каменяреві», Г. Соколенка «Івану Франкові», В. Коротича «Іванові Франку», Д. Павличка «Іван Франко».

На відміну від громадянського, дружнє послання не передбачає офіційність покладеної в основу адресації діалогічної настанови і, навпаки, спрямоване на атмосферу невимушених товариських або безпосередньо дружніх стосунків між автором та його адресатом. Якщо громадянське послання генетично пов'язане з класицистичною епістолою та одою, то дружнє послання генологічно найближче до елегії й фактично виникає на її основі, і у такому вигляді канонізується у поетичних творах представників сентименталізму та романтизму. Можна говорити про принаймні дві найчіткіше окреслені тематичні модифікації цього типу послання: дружнє послання на елегійній основі і жартівливо-іронічне послання. Генологічна модифікація дружнього послання на елегійній основі є найпоширенішою. Його діалогічна настанова має більш або менш (в залежності від міри духовної близькості адресанта і адресата) товариський характер і спрямована на вільний (незаангажований приписами етикету та офіціозу) обмін думками, почуттями, інформацією з приводу тих або інших ділових, творчих стосунків, що зв'язують автора та його адресата, а також певних біографічних обставин, що стосуються життя автора або його адресата. Яскравими зразками дружнього послання на елегійній основі постають твори М. Кононенка «Івану Франку» (з присвятою – «На день його 25-літньої літературної діяльності»), М. Вороного «Іванові Франкові» (з підзаголовком – «Відповідь на його посланіє»), О. Олеся «І. Франкові».

Специфічним жанрово-тематичним різновидом адресованої лірики є віршований лист. Композиційно й тематично він спирається на основні структурно-семантичні кон-

тури приватного прозового листа, а декларована ним діалогічна настанова спрямовується на вираження саме об'єктивованої інформації, тобто такої, що має на меті не авторську саморефлексію, а певний зовнішній щодо неї зміст, що стосується інформаційних запитів адресата або необхідності його характеристики. Зразком подібного віршованого листа є твір І. Андрусяка «Письмо Франкови».

На змістовому рівні специфіка вияву образу адресата насамперед залежить від особливостей адресної настанови твору, тобто змісту тієї комунікативної інтенції, того авторського емоційного волевияву, з яким він апелює до свого уявного співрозмовника. Авторська комунікативна інтенція може бути виражена у вигляді запитання (С. Будний «Пам'ятник», В. Коротич «Іванові Франку»), імперативного спонукання (Г. Черінь «До Івана Франка», В. Коротич «Іванові Франку»), прохання (Д. Павличко «Іван Франко»), побажання (О. Олесь «І. Франкові», М. Кононенко «Івану Франку», М. Шеремет «На могилі Івана Франка»), заперечення (М. Вороний «Іванові Франкові»), запевнення (М. Рильський «Івану Франкові», В. Сосюра «Іванові Франкові»), з якими автор звертається до свого уявного співрозмовника, або у формі констатації тих особистісних якостей, що визначають морально-психологічний портрет та світоглядні позиції адресата (М. Терещенко «Каменяреві», Г. Соколенко «Івану Франкові», Д. Кремінь «Повернення Івана Франка»). Окрім того, характер адресної настанови визначає й тип авторської оцінно-аксіологічної ідентифікації образу адресата, тобто вияву емоційного та морально-етичного ставлення автора до свого уявного співрозмовника. Піднесено-урочистий пафос притаманний присвяченим І. Франку творам Х. Алчевської, М. Рильського, М. Терещенка, М. Шеремета, Г. Соколенка, Д. Кременя, Д. Павличка. Підкреслено шанобливі емоції визначають пафос творів М. Вороного, О. Олеся, Г. Черінь, В. Коротича. На дещо іронічні емоції провокує твір І. Андрусяка «Письмо Франкови». Морально-етичне ставлення автора до свого уявного співрозмовника в аналізованих текстах адресованої лірики має три усталені аксіологічні типи: друг (М. Кононенко, М. Вороний, О. Олесь), учитель (Х. Алчевська, Г. Черінь, Д. Павличко та ін.), патріот (М. Рильський, М. Терещенко, Г. Соколенко та ін.).

На рівні образно-предметної деталізації особа внутрішньотекстового адресата окреслюється в площині її предметно-персоніфікованого вияву, через сукупність таких ознак, які образно унаочнюють та конкретизують уявлення про зовнішність адресата, його морально-психологічні риси, родинний, професійний, суспільно-громадський статус, етапи життєвого шляху, а також певні предметні атрибути, людські постаті тощо, пов'язані із його життям. Образно-предметна деталізація може виходити за межі автологічного опису і набувати ознак символічного та міфопоетичного узагальнення образу внутрішньотекстового адресата. Типовими для символічного та міфопоетичного узагальнення постаті І. Франка образами в українській адресованій ліриці є образи Мойсея (Х. Алчевська, Д. Кремінь, Д. Павличко), Каменяра (С. Бельський, М. Терещенко, Г. Соколенко, Д. Кремінь), епізодичними – титана (Д. Павличко), ковальського сина (А. Малишко), серед поетичних ремінісценцій з творчості І. Франка, які найчастіше запозичують для предметної конкретизації його образу автори української адресованої лірики, головне місце посідає символічний образ скали, яку титанічними зусиллями

волі розбиває робітник-каменярь – поет, патріот, учитель і наставник майбутніх поколінь українців – І. Франко.

Отже, серед поетичних творів, присвячених постаті І. Франка, важливу частку становить адресована лірика, представлена жанрово-тематичними різновидами присвяти, послання, віршованого листа. Образ І. Франка в текстах адресованої лірики належить до персоналізованого, конкретно-історичного типу внутрішньотекстового адресата. Образ І. Франка в текстах української адресованої лірики знаходить свій вияв як на рівні структурної та змістово-концептуальної організації твору, так і на рівні образно-предметної деталізації змісту адресованого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Будний С. Ф. Син землі : поезії. Художня проза. Щоденникові записи. Листи. У вінок поетові. Слово поета у піснях / С. Ф. Будний ; упоряд. Г. Й. Кушнерика, М. М. Ониськіва; Вступ. стаття Г. Й. Кушнерика ; худож. оформл. Б. Р. Пікулицького. – Львів : Каменярь, 1997 – 382 с.
2. Павличко Д. В. Вибрані твори : в 2 т. Т 1. / Д. В. Павличко. – К. : Дніпро, 1979. – 517 с.
3. Черкасенко С. Ф. Твори : в 2 т. Т. 1: Поезія. Драматичні твори / С. Ф. Черкасенко ; упоряд., авт. передм. та приміт. О. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – 891 с.
4. Київ. Антологія. Статті і поезії про українську столицю / упорядник і автор анотацій Леонід Полтава. – Нью-Йорк : Мета, 1984. – 128 с.
5. Забашта Л. В. Ой Катране, Катраночку / Л. В. Забашта. – К. : Дніпро, 1968 – 602 с.

RECEPTION OF AN IMAGE OF IVAN FRANKO IN THE TEXTS OF UKRAINIAN ADDRESSED LYRICS OF THE XX CENTURY

Vitaliy NAZARETS

*International University of Economics and Humanities named after academician
Stepan Demianchuk,
4, Academician Stepana Demianchuka Str., Rivne, Ukraine, 33027*

The theoretical aspects of Ukrainian addressed lyrics are investigated; its genre-thematic varieties and the types of inside-textual addressee are defined. Specifics of Ivan Franko image representation in the texts of Ukrainian addressed lyrics of XX century are analysed.

Key words: addressed lyrics, address (letter), dedication, poetic letter, inside-textual addressee

РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ ІВАНА ФРАНКА В ТЕКСТАХ УКРАИНСКОЙ АДРЕСОВАННОЙ ЛИРИКИ XX ВЕКА

Віталій НАЗАРЕЦ

*Международный экономико-гуманитарный университет
имени академика Степана Демьянчука,
ул. академика Степана Демьянчука, 4, Ровно, Украина, 33027*

В статье исследуются теоретические аспекты украинской адресованной лирики, выделяются ее жанрово-тематические разновидности, типы внутритекстового адресата. Анализируется специфика отображения образа Ивана Франко в текстах украинской адресованной лирики XX века.

Ключевые слова: адресованная лирика, послание, посвящение, стихотворное письмо, внутритекстовый адресат.